

Nijola Birgiel
(Uniwersytet Warszawski,
e-mail: n.birgiel@uw.edu.pl)

LITEWSKA MNIEJSZOŚĆ NARODOWA W POLSCE – JEZYK I SPOŁECZNOŚĆ

Spośród dziewięciu funkcjonujących w Polsce mniejszości narodowych¹ Litwini są obecnie jedną z najmniej licznych. Większość zbiorowości stanowi ludność autochtoniczna, mieszkająca w sposób skoncentrowany na Suwalszczyźnie lub też w rozproszeniu na terenie całej Polski. Pozostałą część stanowi ludność napływowa z Litwy.²

Precyzyjne określenie liczby osób pochodzenia litewskiego w Polsce jest dość trudne.³ Dane szacunkowe w publikacjach poszczególnych badaczy wahają się od 10 do 20 tys. [Żołądowski 1992, 186; Stravinskienė 2004, 28; Tarka 1998, 197; Chałupczak, Browarek 1998, 26; Chodubski, 2016, 405]. Oficjalne dane z ostatnich dwóch spisów ludności liczbę Litwinów określają na 5,8 tys. [NSP 2002] i 8 tys. [NSP 2011] (była możliwość deklarowania podwójnej narodowości) [Barwiński 2013, 303]. Liczba osób deklarujących tożsamość litewską na pierwszym miejscu wzrosła bardzo nieznacznie – z 5,8 tys. do 6 tys., dlatego należy mówić jedynie o stagnacji [Barwiński 2013, 307]. Istotną zmianą jest natomiast wyraźny spadek liczebności Litwinów w województwie podlaskim, co wskazuje na zaawansowane procesy migracyjne i urbanizację wśród tej społeczności.

W niniejszym artykule skupimy się na rdzennej ludności litewskiej województwa podlaskiego, ponieważ jest to grupa najbardziej reprezentatywna. Zwarty obszar litewskojęzyczny obejmuje części powiatów

¹ W rozumieniu art. 2 *Ustawy z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym* [Dz.U. 2005 nr 17 poz. 141].

² Pierwsi litewscy imigranci przybyli tuż po II wojnie światowej wraz z Polakami w ramach akcji przesiedleńczej i osiedlili się głównie na Ziemiach Odzyskanych [Barwiński 2013, 99], kolejni zaczęli pojawiać się już po odzyskaniu przez Litwę niepodległości (1990).

³ Liczbami dotyczącymi mniejszości manipulowano od czasów powojennych, w odniesieniu do Litwinów opisuje to M. Černelienė [Černelienė 2016, 17–24]. Także M. Barwiński uważa, że część danych spisu ludności z 2011 r., dotyczących liczebności oraz rozmieszczenia mniejszości, ma charakter wyłącznie szacunkowy [Barwiński 2013, 224].

sejneńskiego i suwalskiego. Są to wsie należące do gmin Sejny, Puńsk i Szypliszki. Jako odrębne skupisko uwzględnimy też mniejszość litewską zamieszkałą w Suwałkach, wywodzącą się ze wspomnianych gmin.

HISTORIA OBSZARU

Historia zwartego obszaru litewskojęzycznego na Suwalszczyźnie sięga XVI w. Wówczas na części ziem dawnej Jaćwieży, należących do Wielkiego Księstwa Litewskiego, zaczęli osiedlać się Litwini. Ówczesne Nowe Puńsko swój rozwój zawdzięczało powstaniu parafii (1597). Stanowisko proboszcza mógł w niej piastować tylko Litwin lub ksiądz znający język litewski [Wiśniewski 1963, 86; PP 2017, 13]. Dowodzi to pośrednio, że zdecydowaną większość parafian musiały stanowić osoby litewskojęzyczne.

Po III rozbiórce Rzeczypospolitej Obojga Narodów interesujące nas terytorium znalazło się pod zaborem pruskim, co skutkowało napływem ludności niemieckiej.⁴ Na początku XIX w. weszło w skład Księstwa Warszawskiego, a po kongresie wiedeńskim – Królestwa Polskiego. Z powodu klęski powstań antyrosyjskich część okolicznych majątków trafiła w ręce Rosjan.

Kolejne istotne przeobrażenia nastąpiły po I wojnie światowej. Polsko-litewski spór terytorialny o przynależność części Suwalszczyzny zaostriżył stosunki między oboma narodami. Wytoczona w 1919 r. linia demarkacyjna, która stała się późniejszą granicą polsko-litewską, podzieliła terytorium i niektóre wsie między dwa kraje. Od tego czasu w obrębie państwa polskiego znajduje się obszar litewskojęzyczny.

Dalsze dzieje tych ziem nie wiązały się już ze zmianami terytorialnymi, jednak zaważyły na liczebności i strukturze narodowościowej regionu: w latach 1918–1922 mieszkańców zdziesiątkowała pandemia grypy, natomiast w okresie II wojny światowej doszło do przymusowego wysiedlenia miejscowej ludności do okupowanej przez ZSRR Litwy. Jesienią 1939 r. za wschodnią granicę deportowano ludność żydowską [Vaznelienė 2011, 278], która przed wojną stanowiła większość mieszkańców Puńska, następnie na mocy porozumienia ZSRR i Niemiec z 1941 r. zdecydowano o relokacji Litwinów. Ich gospodarstwa i mienie mieli otrzymać niemieccy przesiedleńcy z Litwy. Akcję przeprowadzono pod groźbą aresztu, przymusowych robót w III Rzeszy lub wywiezienia do obozu koncentracyjnego [Vaznelienė 2011; Sidor 2012]. W ciągu zaledwie dwóch miesięcy objęła ona większość Litwinów zamieszkałych na Suwalszczyźnie od pokoleń [Sidor 2012].⁵ Wysiedlone na Litwę osoby pozbawiono obywatelstwa

⁴ Ludność niemiecka mieszkała tu jeszcze w 1921 r., najliczniej w Poluńcach [Wiśniewski 1963, 183].

⁵ Ich liczba waha się od 5,5–6 tys. [Sidor 2012] do ok. 11 tys. [Kiżienė 1997, 95–96; Vaznelienė, 2011, 281].

polskiego. Powracającym zaś po wojnie władza socjalistyczna odmawiała obywatelstwa i możliwości osiedlenia się [Sidor 2012]. Polityka państwa jednonarodowego [Sidor 2012] oraz represje wobec byłych przesiedleńców wymusiły na Litwinach działania obronne – część, by móc pozostać u siebie, zapisała się do PZPR, część deklarowała narodowość polską. Wielu spośród wysiedlonych do Polski już nie powróciło, a pozostawione przez nich gospodarstwa zasiedlili Polacy.

Kolejną akcją ewakuacji nielicznej już wówczas ludności litewskiej ze strefy nadgranicznej podjęto w 1944 r. na podstawie układu PKWN z rządem Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Tym razem Litwini nie ulegli naciskom i stanowczo odmówili wyjazdu. Władzy udało się jednak w 1949 r. deportować 22 rodziny (87 osób) na Ziemię Odzyskane pod pretekstem pomocy „nacjonalistycznemu podziemi litewskiemu” [Sidor 2012]. Mimo usilnych starań władz wiosną 1953 r. na terenie powiatu suwalskiego nadal zamieszkiwało 4298 Litwinów [Sidor 2012]. Wraz z postępującą odwilżą polityczną Litwini poprzez sądy odzyskiwali swoje majątki, a władze wojewódzkie w końcu zmuszone były uznać ich prawo do obywatelstwa polskiego.

W ten sposób na nowo ustalił się skład narodowościowy regionu. W części obszaru dominowali Polacy, w części zaś Litwini. Po ludności żydowskiej i niemieckiej pozostały głównie szczątki kultury materialnej.

SZKOLNICTWO LITEWSKIE

Przed I wojną światową centrum oświatowym i kulturalnym regionu były Sejny. Wiąże się to z działalnością ówczesnego seminarium duchownego oraz jego litewskojęzycznych wychowanków [Katilius 2013]. Kierowani nastrojami antyrosyjskimi oraz ideami odrodzenia narodowego seminarzyści, młodzi księża i niektórzy profesorowie brali udział w kolportowaniu zakazanych druków litewskich, zakładali tajne kółka samokształceniowe, doskonaląc znajomość języka litewskiego na długo przed wprowadzeniem go do programu nauczania. W wyniku tych działań na przełomie XIX i XX wieku w Sejnach powstała elita duchowieństwa litewskiego, która poprzez towarzystwa oświatowe włączyła się w krzewienie oświaty i kultury wśród ludności diecezji sejneńskiej, inicjowała ruch trzeźwościowy, dbała o kształtowanie tożsamości narodowej i pielęgnowanie wartości katolickich. Towarzystwo Oświatowe „Žiburys” (Światło) organizowało edukację w języku litewskim dla dzieci i dorosłych, zakładało niewielkie biblioteki i czytelnie oraz amatorskie grupy teatralne. Wydawnictwo „Šaltinis” (Źródło) uruchomiło w Sejnach drukarnię i zaczęło wydawać prasę litewską (m.in. tygodnik „Šaltinis”) oraz książki. W tym samym czasie w Suwałkach działalność kulturalno-oświatową prowadziło Towarzystwo „Vienybė” (Jedność). Funkcjonowanie tych organizacji przerwał wybuch I wojny światowej.

Wkrótce po ustaniu działań wojennych została wznowiona działalność oświatowa, jednak po zajęciu Sejn przez wojska polskie zarówno seminarium duchowne, jak i nowo otwarte gimnazjum „Žiburys” zmuszone były przenieść się na Litwę.

Konflikt zbrojny na Sejneńszczyźnie, zajęcie Wilna i zerwanie stosunków dyplomatycznych między Polską a Litwą przekładało się na stosunki narodowościowe i społeczne w regionie. W latach 1920–1939 szkolnictwo litewskie w powiecie suwalskim było bardzo niestabilne, a liczba litewskich szkół prywatnych nigdy nie przekraczała trzech [Żołądowski 1990, 217]. Trudności polegały przede wszystkim na zdobyciu koncesji oraz jej utrzymaniu w kolejnych latach. Dostęp do edukacji w języku ojczystym był utrudniony, a czasem wręcz niemożliwy. Tylko nielicznym uczniom z regionu udało się podjąć naukę w gimnazjum „Žiburys” w Łoździejach lub ukończyć Gimnazjum im. Witolda Wielkiego w Wilnie.

Pewne ożywienie działalności kulturalno-oświatowej nastąpiło w latach 1926–1936 za sprawą organizacji ukierunkowanych na pracę z młodzieżą [Vitkauskas 2001, 89]. Dużą popularnością cieszyło się wówczas Litewskie Towarzystwo Wychowawcze i Opieki nad Młodzieżą im. św. Kazimierza. Na wsiach powstawały nowe oddziały, ponownie zaczęto organizować wieczorki litewskie, choć każde takie wydarzenie wymagało specjalnych zezwoleń. W 1936 r. władze zakazały działalności Towarzystwa im. św. Kazimierza. Zamknięto też czytelnie prowadzone przez Towarzystwo Oświatowe „Rytas”. Po nawiązaniu stosunków dyplomatycznych między państwami w 1939 r. udało się jeszcze uzyskać zgodę władz lokalnych na plenerowe widowisko artystyczne (połączone z prelekcjami popularnonaukowymi) przy grodzisku w Klejwach, które zapoczątkowało tradycję późniejszych widowisk plenerowych, zwanych zlotami zespołów artystycznych.

W okresie okupacji niemieckiej (1939–1944) jakakolwiek działalność oświatowo-kulturalna była zakazana. Po wojnie szkoły polskie rozpoczęły nauczanie już w 1944 r. Pierwsze 4 szkoły podstawowe z litewskim językiem wykładowym otwarto w 1952 r., w kilku innych wprowadzono lekcje języka litewskiego. Natomiast w LO w Suwałkach w 1953 r. powstała klasa z litewskim językiem nauczania, której absolwenci zasilili potem kadrę pedagogiczną szkół litewskich. Ukoronowaniem aspiracji oświatowych ludności litewskiej było otwarcie w 1956 r. Liceum Ogólnokształcącego z Litewskim Językiem Nauczania w Puńsku.

Od początku funkcjonowania placówek oświatowych zarysowały się wyraźne różnice pomiędzy obwodami szkolnymi w rejonie Puńska i Sejn. W gminie Puńsk przeważały szkoły z litewskim językiem wykładowym, natomiast wszystkie szkoły w gminie Sejny były polskie i tylko w niektórych prowadzono dodatkowo nauczanie języka litewskiego. O jego wprowadzenie zabiegali wspólnie rodzice uczniów oraz organizacje litewskie. W gminie Sejny językiem wykładowym litewski stał się dopiero pod koniec lat 80. w dwóch szkołach podstawowych [Černelienė 2016, 127].

Wraz z reformą edukacji w 1999 r. w gminie Sejny zamknięto trzy szkoły podstawowe, do których uczęszczały również dzieci narodowości litewskiej [Černelienė 2016, 169]. Po dwóch latach funkcjonowania zostały zlikwidowane klasy z litewskim językiem nauczania w Gimnazjum Nr 2 w Sejnach [Černelienė 2016, 166]. Możliwość kształcenia dzieci w języku ojczystym – od wychowania przedszkolnego po wykształcenie podstawowe – zapewnia powstałe w 2005 r. litewskie centrum oświatowe „Žiburys”. Była to pierwsza litewska placówka oświatowa w Sejnach od 85 lat. Jej budowę sfinansował rząd Republiki Litewskiej [Černelienė 2016, 171].

Niestety, w tym samym czasie w wyniku reformy szkolnictwa i organizowania gimnazjów zamknięto większość mniejszych placówek oświatowych w gminie Puńsk. Obecnie pozostały już tylko trzy szkoły podstawowe z litewskim językiem nauczania (2 w gminie Puńsk, 1 w Sejnach), w trzech innych (w Krasnowie, Poćkunach i Sejnach) języka ojczystego uczniowie mogą uczyć się jako przedmiotu dodatkowego. Nauka litewskiego w grupach międzyszkolnych na poziomie szkoły podstawowej i liceum jest prowadzona również w Suwałkach. Lekcje dodatkowe odbywają się tu od 1987 r. W 2020 r. działalność rozpoczęło pierwsze przedszkole litewskie, sfinansowane przez rząd Republiki Litewskiej. W związku z rosnącą liczbą litewskojęzycznych mieszkańców w mieście organizacje litewskie czynią starania, by w przyszłości powstało tu litewskie centrum kulturalno-oświatowe.

Badacze zajmujący się problematyką mniejszości narodowych na ogół zgodnie podkreślają, że mniejszość litewska stanowi obecnie jedną z lepiej wykształconych grup społecznych w Polsce [Wójcikowska 2013, 4], a szkolnictwo litewskie – w zestawieniu ze szkolnictwem innych narodowości – charakteryzuje się znaczną stabilnością i powszechnością [Żołędowski 1990, 226], pomimo intensywnie prowadzonej propagandy, że „szkoły litewskie zamykają drogę do dalszego kształcenia” [Černelienė 2016, 136].

Edukacja dla mniejszości litewskiej stanowi jeden z priorytetów. Przeprowadzone w 1984 i 2006 r. badania ankietowe świadczą o dużym zainteresowaniu rodziców kształceniem swoich dzieci w języku ojczystym [Żołędowski 1990, 242; Černelienė 2016, 175–179]. Sposób organizacji szkolnictwa znajduje uznanie również wśród badaczy mniejszości narodowych.⁶ Model nauczania w języku litewskim większości przedmiotów na wszystkich poziomach edukacji (a nie tylko języka litewskiego)

⁶ M. Barwiński, porównując oświatę mniejszości narodowych, stwierdza: „Jednym z największych osiągnięć mniejszości litewskiej jest doskonale zorganizowane szkolnictwo, prezentujące się bardzo korzystnie na tle szkolnictwa innych mniejszości narodowych w Polsce, zwłaszcza przy porównaniu potencjału demograficznego mniejszości litewskiej z ukraińską lub białoruską” [Barwiński 2013, 205].

jest podstawą zachowania litewskiej odrębności językowej i jednym z głównych czynników utrzymywania tożsamości narodowej [Barwiński 2013, 206].

Szczególne miejsce w systemie oświaty litewskiej przypada LO w Puńsku. To jedyne liceum ogólnokształcące w Polsce z litewskim językiem nauczania i jedna z nielicznych szkół tego typu na świecie. Podobnie jak w szkołach podstawowych większość przedmiotów (w tym matematyka, biologia, chemia, fizyka) jest prowadzona w języku litewskim, po polsku zaś odbywają się lekcje języka polskiego, historii, geografii oraz wiedzy o społeczeństwie. Zespół wykwalifikowanych pedagogów kompletowano sukcesywnie, zatrudniając kolejnych wychowanków tej szkoły, którzy po studiach powracali w rodzinne strony. Mimo że szkoła nie prowadzi konkursu świadectw i są do niej przyjmowani niemal wszyscy chętni, osiąga dobre wyniki nauczania. Chodzi nie tylko o wysoką zdawalność egzaminów maturalnych (średnio ok. 95%), ale też o dużą liczbę absolwentów kończących studia wyższe [PKL60 2016, 15]. Dobra znajomość języka litewskiego daje możliwość kontynuowania nauki również na uczelniach litewskich, z czego młodzież coraz częściej korzysta. Od kilku lat szkoła szczyty się srebrną odznaką w rankingu „Perspektyw”, zajmując miejsce w pierwszej dziesiątce szkół ogólnokształcących województwa podlaskiego i wysoko plasując się wśród 400 najlepszych liceów w kraju.

Warto zaznaczyć, że tutejsi nauczyciele, ucząc historii i kultywowania tradycji własnego narodu, starają się wpajać młodzieży szacunek dla innych narodowości i kultur, tolerancję wobec odmiennych postaw i poglądów.

DZIAŁALNOŚĆ KULTURALNA

Amatorski ruch kulturalny mniejszości litewskiej jest związany z oświatą, bowiem wielu pedagogów i uczniów bierze w nim czynny udział. Nauczyciele nieraz są animatorami i kierownikami grup artystycznych na wsi, a szkoła – miejscem spotkań i występów scenicznych. Nieprzypadkowa jest zatem zbieżność dwóch dat w powojennej historii mniejszości – powstania szkół litewskich i wznowienia amatorskiego ruchu kulturalnego. Zapoczątkowano go przedstawieniem w 1951 r. Repertuar kolejnych występów był podobny do wieczorków przedwojennych. W ich organizowanie chętnie angażowała się młodzież. Niemal każda wieś co roku wystawiała jakąś komedię, a większe szczyły się własnymi zespołami śpiewaczymi.

Dużym wydarzeniem było otwarcie w 1956 r. Domu Kultury Litewskiej w Puńsku (dalej: DKL). Na Sejneńszczyźnie była to jedyna placówka zajmująca się kulturą litewską, dlatego jej pracownicy koordynowali działalność wszystkich zespołów amatorskich w regionie – od Puńska aż po Żegary, wspomagając kierujących nimi wiejskich nauczycieli. Zmieniał się powoli repertuar występów – oprócz adaptacji scenicznej

utworów klasycznych zaczęto wystawiać sztuki współczesnych autorów, w tym także dramaty historyczne. DKL stał się czytelnią czasopism (polskich i litewskich) oraz miejscem prelekcji o rolnictwie, kulturze i historii. Organizowano wystawy i spotkania literackie. Początkowo zapraszano jedynie polskich autorów, ponieważ bezpośrednie kontakty tutejszej społeczności z twórcami Litewskiej SRR nie były wtedy możliwe. Mniejszość litewska na Sejneńszczyźnie pozostawała w izolacji aż do połowy lat 70. Dopiero wówczas zaczęli w Puńsku występować gościnnie pierwsi litewscy artyści i zespoły.

Z biegiem lat przybywało miejscowych grup amatorskich. Braki kadrowe wśród kierowników artystycznych uzupełniono specjalistami z zagranicy. Wiele grup DKL może poszczycić się wieloletnią działalnością, sporymi sukcesami scenicznymi oraz licznymi występami w kraju i za granicą. Niemal od początku funkcjonowania placówki w zajęciach uczestniczą dzieci i młodzież. Szczególnie liczne są grupy tańca ludowego i choreograficznego. Nie wszystkie zespoły są skupione wokół DKL. W gminie Puńsk są jeszcze cztery zespoły etnograficzne, kapela ludowa, zespół wokalny emerytów oraz grupa teatralna uniwersytetu III wieku.

Otwarty w 2000 r. Dom Litewski w Sejnach opiekuje się zespołem tańca, kapelą ludową oraz zespołem wokalnym, prowadzi pop-studio dla dzieci i młodzieży, naukę tańca ludowego i współczesnego oraz gry na instrumentach muzycznych. Większość tych grup jest kierowana przez instruktorów z Litwy.

Obie placówki – Dom Litewski w Sejnach oraz DKL w Puńsku – organizują obchody świąt narodowych, prowadzą wiele imprez cyklicznych (wśród nich Międzynarodowy Dzień Teatru, Święto Chórów „Lietuva brangi”, Święto Tańca Litewskiego „Raitakojis”, Dzień Matki, Zlot Zespołów w Burbiszkach, Koncert Zaduszkowy, Konkurs Litewskiej Piosenki Dziecięcej „Dainorėlis”, Festiwal Teatrów Stodolanych, Święto Rodzin Muzykujących, Międzynarodowy Przegląd Kapel, Spotkania Mniejszości Narodowych). Konferencje popularnonaukowe, spotkania literackie czy prezentacje książek są jedną z form promocji Wydawnictwa „Aušra” w Puńsku. Wydaje ono publikacje związane z historią i etnografią regionu, a także finansowane przez Ministerstwo Edukacji i Nauki podręczniki języka litewskiego dla miejscowych szkół. Drukuje litewskojęzyczne czasopisma: „Aušra”, „Aušrelė”, „Šaltinis”, „Suvalkietis”, „Dėmesio”, prowadzi portal informacyjny punskas.pl. Społeczność ma również dostęp do audycji radiowych i telewizyjnych. We współpracy z mniejszością litewską Polskie Radio Białystok oraz TVP3 Białystok nadaje krótkie audycje w języku litewskim – „Kalba Lenkijos lietuviai” i „Panorama litewska”.

Należy stwierdzić, że społeczności litewskiej dzięki dużemu zaangażowaniu jej członków udało się zachować i przekazać kolejnym pokoleniom wiele tradycji i elementów kultury ludowej – zarówno duchowej,

jak i materialnej (wielogłosowy śpiew, ludową muzykę i taniec, obrzędy, elementy rękodzieła, niektóre rzemiosła itp.). Jednocześnie wprowadzano i rozwijano nowe formy artystyczne (taniec choreograficzny, studio dramatu), inicjowano nowe wydarzenia (konkurs piosenki dziecięcej i młodzieżowej, rodzinne koncertowanie, wystawy rękodzieła artystycznego, malarstwa itp.). Kształtowano także gusta odbiorców kultury, organizując wyjazdy do muzeów i teatrów, na wystawy sztuki i na koncerty.

ZRÓŻNICOWANA SYTUACJA SOCJOLINGWISTYCZNA

Sytuacja socjolingwistyczna mniejszości litewskiej w Polsce północno-wschodniej jest zróżnicowana. Obecnie na Suwalszczyźnie można mówić o trzech skupiskach Litwinów: w Puńsku, Sejnach i Suwałkach.

Puńsk jest zdecydowanie najsilniejszym ośrodkiem, centrum administracyjnym, oświatowym i kulturalnym obszaru, na którym ludność litewska stanowi 75% mieszkańców i mieszka w sposób zwarty. To jedyna gmina w Polsce, w której język litewski zgodnie z *Ustawą o mniejszościach narodowych i etnicznych...* posiada status języka pomocniczego, a większość miejscowości ma tablice dwujęzyczne – polsko-litewskie. Tylko tu istnieje możliwość wyboru edukacji w języku ojczystym od przedszkola po szkołę średnią. Działają instytucje kultury litewskiej, umożliwiające mieszkańcom szeroki udział w kulturze.⁷ W języku litewskim odbywają się msze święte i jest prowadzona posługa duszpasterska.

Drugie pod względem wielkości jest skupisko sejneńskie. Społeczność litewskojęzyczna stanowi tu jednak mniejszość (ok. 18%). Mieszka ona zarówno w sposób zwarty (na wsi), jak i w rozproszeniu (w Sejnach).⁸ Szerszy dostęp do kultury i oświaty w języku ojczystym (od przedszkola do ukończenia szkoły podstawowej) uzyskała dopiero na początku XXI wieku. Dorobek kulturalny i oświatowy z początku XX w. został zaprzepaszczony przez brak możliwości kontynuowania działań. Mniejszość litewska na tym terenie spotykała się z nieprzychylnym, czasem wręcz dyskryminującym, stosunkiem władz lokalnych⁹ i kościelnych. To wpływało na nieprzyjazną postawę wobec Litwinów także części polskoję-

⁷ Obecnie w gminie działa ok. 20 różnych amatorskich grup artystycznych.

⁸ Według danych NSP z 2002 r. w gminie wiejskiej odsetek ludności litewskiej wynosił 18,5%, a w gminie miejskiej – ok. 7,9%. Zob. deklarowaną narodowość oraz język używany w domu w *Narodowym Spisie Powszechnym Ludności i Mieszkań 2002*; deklaracje narodowościowe w gminach w 2002 r. tabl. 4; deklaracje narodowościowe w gminach w 2002 roku, online: <http://stat.gov.pl/spisy-powszechno/narodowe-spisy-powszechno/narodowy-spis-powszechny-2002/wyniki-narodowego-spisu-powszechnego-2002-narodowosci-oraz-jezyka/> [dostęp: 05.01.2021].

⁹ Prowadzoną wobec Litwinów politykę państwa polskiego (II RP, PRL) jako dyskryminacyjną i asymilacyjną określa m.in. K. Wójcikowska [2013, 4]. Zagro-

zycznych mieszkańców. Wyśmiewano język litewski i jego użytkowników, dochodziło czasem do utarczek słownych w przestrzeni publicznej, a na murach pojawiały się niewybredne napisy [Birgiel 2002, 49; Wysocki 2006, 115; Makauskienė 2013]. W latach 1946–1983 w kościele parafialnym nie było mszy świętych ani posługi duszpasterskiej w języku litewskim, mimo że wierni usilnie się tego domagali [Račiuvienė 2011]. Tuż po otwarciu w Sejnach konsulatu Republiki Litewskiej (1994) doszło do znieważenia litewskiej flagi i herbu [Makauskienė 2013]. Wobec takich ekscesów Litwini czuli się dyskryminowani, ukrywali swoje pochodzenie, unikali w przestrzeni publicznej nawet prywatnych rozmów w języku litewskim. Sytuacja uległa zmianie dopiero w XXI w., gdy uzyskali oni możliwość prowadzenia zorganizowanej działalności kulturalnej i oświatowej. Poprawiły się też relacje pomiędzy ludnością litewską i polską – co ciekawe, głównie ze względów ekonomicznych, zwłaszcza dynamicznego handlu przygranicznego [Makauskienė 2013].

Mniejszość litewska w Suwałkach jest społecznością napływową. Ze zwartym obszarem litewskojęzycznym łączy ją pochodzenie mieszkańców. Są to ludzie, którzy w różnych okresach XX i XXI w. wyjeżdżali ze swoich wsi spod Sejnu i Puńska, by osiedlić się w Suwałkach. Przedstawiciele najstarszego pokolenia są skupieni wokół oddziału Stowarzyszenia Litwinów w Polsce i oddają się tradycyjnym formom działalności. Należą do chóru kościelnego (msze w języku litewskim są odprawiane raz w miesiącu) i zespołu wokalnego „Ančia”, grają w spektaklach teatru studenckiego, redagują kwartalnik „Suvalkietis” (Suwałczanin). Młode pokolenie, które mieszka w Suwałkach od niedawna, poszukuje nowych form działalności w swojej grupie wiekowej. Młodzi ludzie próbują sił w zespole estradowym, grupie tanecznej i działalności teatralnej. Wspierają ich w tym instruktorzy z Puńska. Zorganizowano już kilka imprez kulturalnych, w których uczestniczyły działające w Suwałkach grupy amatorskie. Wszyscy są żywo zainteresowani powstaniem centrum oświatowo-kulturalnego, które mogłoby w przyszłości zaspokoić zróżnicowane aspiracje i potrzeby integrującej się społeczności.

TOŻSAMOŚĆ NARODOWA A JEZYK

Wielu badaczy zajmujących się problematyką mniejszości narodowych w Polsce zwraca uwagę, że społeczność litewską cechuje silne poczucie odrębności narodowej i przywiązanie do własnego języka [Górecki 2014, 574; Barwiński 2013, 327; Wójcikowska 2013, 2; Daukšas 2017, 140–141]. Powszechne wśród tutejszych Litwinów jest pojmowanie narodowości jako cechy dziedziczonej po rodzicach, przechodzącej

żenia odrębności narodowej i kulturowej mniejszości w nacjonalistycznym nastawieniu części społeczeństwa upatruje też M. Barwiński [Barwiński 2013, 325].

z pokolenia na pokolenie.¹⁰ Oprócz pochodzenia za istotne wyznaczniki przynależności narodowej uznaje się również aspekty kulturowe – język, zwyczaje, tradycje [Daukšas 2017, 140].¹¹ Dużą samoświadomość wykazują nie tylko osoby średniego lub starszego pokolenia. Badania potwierdziły, że świadomie i zdecydowanie swoją przynależność narodową deklaruje już młodzież licealna [Sobecki 1996, 30–33; Sobecki 1997, 169, 171].¹² Postawa mieszkańców znajduje potwierdzenie również w danych statystycznych. Podczas Narodowego Spisu Powszechnego w 2002 r. spośród osób deklarujących litewską przynależność narodową większość (5,8 tys.) deklarowała też używanie niepolskiego języka domowego [Wysocki 2006, 113; Barwiński 2013, 280], co dla badaczy było dużym zaskoczeniem. Analizując wyniki, M. Barwiński konstatował:

Była to niespotykana wśród innych mniejszości zbieżność deklaracji narodowościowych i językowych. Ponadto większość, bo aż 63%, osób deklarujących używanie języka litewskiego podała, że w kontaktach domowych używa wyłącznie tego języka, bez języka polskiego. Był to jedyny taki przypadek podczas spisu, wśród innych mniejszości zdecydowanie dominowało używanie języka narodowego razem z językiem polskim [Barwiński 2013, 280].

Litwinów cechuje duży szacunek dla tradycji zamieszkiwanego regionu. I nie chodzi tu o pielęgnowanie wyłącznie dziedzictwa litewskiego, ale o respektowanie całego bogatego dziedzictwa historycznego i językowego. Wspomniana atencja przejawia się poprzez dbałość o zachowanie w pamięci wcześniejszych mieszkańców tych ziem – Jaćwingów, Niemców i Żydów. Mimo upływu wielu lat nie dochodziło tu do dewastacji szczątków cmentarzy ewangelickich czy żydowskich, a grodziska jaćwieskie otoczone są opieką i szacunkiem. Przy najdogodniej usytuowanych górach zamkowych, a także w nowo powstałej Osadzie Jaćwiesko-Pruskiej, wiosną i latem odbywają się imprezy plenerowe. Pamięć historyczna jest utrwalana także w nazwach współczesnych. Przykładowo, tytuł obecnie wydawanego dwutygodnika „Aušra” nawiązuje do pierwszego czasopisma litewskojęzycznego, ukazującego się w latach 1883–1886 w Litwie Pruskiej, którego redaktorem był wybitny językoznawca i sygnatariusz

¹⁰ Jako cechę dziedziczną narodowość opisywał D. Daukšas wśród Polaków na Litwie [Daukšas 2017, 140].

¹¹ To wyróżnia społeczność litewską w Polsce. Badania konfrontatywne D. Daukšasa mniejszości litewskiej w Polsce i polskiej na Litwie pokazały różnice w postrzeganiu tej kwestii. Dla Litwinów w Puńsku język jest jednym z podstawowych czynników identyfikacji narodowościowej. Część Polaków na Litwie uważa, że „można być Polakiem, nawet nie znając języka polskiego” [Daukšas 2017, 141].

¹² Przeprowadzone badania pokazały duże zróżnicowanie w zakresie identyfikacji narodowej nastolatków. Narodowość litewską zadeklarowało ok. 75% uczniów LO w Puńsku, narodowość białoruską – 19% licealistów w Hajnówce i 5% w Bielsku Podlaskim.

Deklaracji Niepodległości z 1918 r. dr J. Basanavičius, a tytuł kwartalnika sejneńskiego „Šaltinis” – do nazwy tygodnika i wydawnictwa działającego w Sejnach na początku XX w. Historyczną nazwę sejneńskiego gimnazjum „Žiburys” zapożyczyło nowo powstałe centrum oświatowe w Sejnach. Z zamieszkiwanym regionem wiążą się również nazwy wielu amatorskich zespołów artystycznych, np. „Jotva”, „Sūduva”, „Dzūkija”, „Galadusis”, „Alna”, „Ančia”, „Pašėšupiai”, „Puniukai” (por. pol. Jaćwież, Sudawia, Dzukija, Gaładuś, Hołny, Hańcza, Poszeszupie, Punia). Szkoła podstawowa w Puńsku nosi imię lotników litewskich Dariusa i Girenasa, zdobywców Atlantyku,¹³ a liceum ogólnokształcącemu nadano imię 11 Marca w celu upamiętnienia restytucji niepodległości Republiki Litewskiej w 1990 r. Niektóre postaci związane z regionem zostały upamiętnione w nazwach ulic (por. ul. ks. S. Norkusa i S. Łysakowskiego w Puńsku), innym postawiono pomniki (pomnik biskupa i poety A. Baranauskasa¹⁴ w Sejnach, głaz z tablicą ku czci S. Zaliwskiego w Puńsku) lub nagrobki (symboliczny grób w hołdzie partyzantom na cmentarzu w Suwałkach).

Pośrednio językowym wyrazem identyfikacji narodowej mogą być również imiona nadawane dzieciom oraz formy nazw osobowych figurujące w aktach stanu cywilnego.¹⁵ Prowadzone w tym zakresie obserwacje wykazały, że system imienniczy w gminie Puńsk ma charakter kompilacyjny i obejmuje imiona litewskie (bałtyckie), polskie (słowiańskie) oraz innojęzyczne, wywodzące się zarówno z tradycji chrześcijańskiej, jak i spoza niej. Są jednak w społeczności litewskiej rodziny świadomie wybierające imiona utrwalone w tradycji litewskiej lub litewskie odpowiedniki imion obcojęzycznych i dokonujące ich zapisu w aktach stanu cywilnego zgodnie z ortografią języka litewskiego – *Andrius, Daiva, Lina, Milda, Tomas, Viktorija* [Birgiel 2018, 38].

CZYNNIKI ZAGRAŻAJĄCE SPOŁECZNOŚCI

Na ogół siły wspólnoty Litwinów upatrywano w dużej koncentracji terytorialnej społeczności [Tarka 1998; Wójcikowska-Baniak 2019, 201; Barwiński 2013, 322]. Zamieszkiwanie w sposób zwarty – zwłaszcza tam, gdzie ludność litewska stanowiła większość (np. w Puńsku)

¹³ Bohaterscy lotnicy są też patronami szkoły w Myśliborzu (woj. zachodniopomorskie), miejscowości znajdującej się niedaleko miejsca katastrofy lotniczej, w której w 1933 r. zginęli zdobywcy Atlantyku.

¹⁴ Organizacje litewskie przez wiele lat bezskutecznie występowały o nadanie ul. 22 Lipca w Sejnach im. A. Baranauskasa. Co ciekawe, ul. Biskupa Antanasa Baranauskasa jest w Gdyni.

¹⁵ Wybór takich imion oraz ich zapis zgodnie z ortografią języka litewskiego umożliwia *Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych...*, a także *Prawo o aktach stanu cywilnego* z 28 listopada 2014 r. [Dz.U. 2014, poz. 1741].

– zapewniało mniejszości poczucie bezpieczeństwa i warunki do nieskrępowanego używania języka ojczystego nie tylko w domu, lecz także w relacjach wewnątrzrodzinkowych i – co ważniejsze – dostęp do nauki w języku ojczystym oraz nieograniczone uczestnictwo w kulturze narodowej. Do lat 90. ubiegłego wieku młodzież po ukończeniu edukacji na ogół wracała do rodzinnych stron na stałe, znajdując tu zatrudnienie i zakładając własne rodziny. W XXI w. słabo rozwinięty miejscowy rynek pracy nie stwarza już takiej możliwości. Dlatego wraz z otwarciem granic, perspektywą odbywania staży i studiów, a także podejmowania pracy zarobkowej poza Polską, rozpoczęła się na szerszą skalę migracja wewnętrzna, jak i zewnętrzna. Potwierdzają to w sposób dobitny dane z ostatniego NSP (2011). W województwie podlaskim zamieszkuje obecnie ok. 4,7 tys. Litwinów, tj. niecałe 60% ogółu społeczności [Barwiński 2013, 300, 307]. W stosunku do NSP z 2002 r. jest to bardzo znaczący spadek (aż o 30%). Oznacza on coraz silniejsze skłonności migracyjne mniejszości litewskiej w poszukiwaniu możliwości edukacyjnych i zarobkowych [Wójcikowska-Baniak 2019, 201]. W województwie podlaskim wybierane są dwa ośrodki – Suwałki i Białystok. Główne kierunki migracji w Polsce stanowią duże miasta, m.in. Warszawa i Gdańsk. Część Litwinów decyduje się na wyjazd do państw Unii Europejskiej, część po ukończeniu studiów na stałe pozostaje w Republice Litewskiej.

Nasilenie procesów migracyjnych stanowi znaczne zagrożenie dla mniejszości litewskiej. Może ono przyczynić się do przyspieszenia procesów asymilacyjnych – językowych i kulturowych. Obcojęzyczne otoczenie, mieszane małżeństwa, brak możliwości edukacji w języku ojczystym dzieci oraz obca kulturowo rzeczywistość nie sprzyjają zachowaniu tożsamości narodowej i zdecydowanie ją ograniczają.¹⁶

Innym zagrożeniem dla mniejszości są niekorzystne procesy demograficzne. Lokalna społeczność wiejska w wyniku zwiększonego odpływu młodych ludzi coraz bardziej się starzeje. W roku ubiegłym w gminie Puńsk odnotowano największą śmiertelność w ciągu ostatnich kilku lat. Urodzeń było nieco więcej niż w latach poprzednich, jednak nie zrównoważyło to strat. Ujemny przyrost naturalny utrzymuje się w gminie już od 2010 roku.

FUNKCJE JĘZYKA PRYMARNEGO I SEKUNDARNEGO

Wszyscy rodowici mieszkańcy obszaru litewskojęzycznego są obecnie dwujęzyczni [Birgiel 2002, 54; Roszko 2015, 42; LLŚXXI 2016, 343, 351;

¹⁶ Przeprowadzone wywiady potwierdzają, że część wyjeżdżającej młodzieży jest świadoma tych zagrożeń i mimo to deklaruje zachowanie ojczystego języka również w swojej rodzinie nawet w otoczeniu obcojęzycznym [LLŚXXI 2016, 315].

Daukšas 2017, 140], a młodzież na ogół trójjęzyczna.¹⁷ Zdecydowanie słabsza wśród społeczności jest znajomość innych języków.¹⁸ Kodem prymarnym litewskich rodzin jest język litewski, kodem sekundarnym – język polski. Oba kody przez dzieci są przyswajane w sposób naturalny, jeszcze w wieku przedszkolnym.¹⁹ Inne języki są nabywane w szkole lub na kursach językowych.

W kontaktach ze społecznością lokalną przeważa gwara litewska [Birgiel 2002, 58; Birgiel 2016, 16; Niewulis-Grablunas 2016, 70]. Językiem ogólnym, a ściślej mówiąc jego regionalną odmianą, tutejsza ludność posługuje się zazwyczaj w sytuacjach oficjalnych lub w kontaktach z osobami z zewnątrz, natomiast regionalną odmianą polszczyzny (nie gwara) – we wszystkich sytuacjach, w których odbiorcami komunikatu są osoby polskojęzyczne [Birgiel 2002, 50; Daukšas 2017, 140]. Częstotliwość używania poszczególnych kodów zależy przede wszystkim od miejsca zamieszkania oraz charakteru wykonywanej pracy. Czynniki te determinują sieć kontaktów z osobami litewsko- i polskojęzycznymi. W Puńsku, gdzie przeważają użytkownicy języka litewskiego, możliwości posługiwania się litewszczyzną są niemal nieograniczone i mogą obejmować wszystkie sfery relacji (dom, szkołę, pracę, sklepy, urzędy, instytucje itp.). W Sejnach sieć kontaktów litewskojęzycznych jest ograniczona ze względu na mniejszą liczbę jego użytkowników. Jeszcze mniej okazji do rozmów w języku ojczystym mają Litwini mieszkający w Suwałkach. Uzasadnione jest zatem powszechne mniemanie, że w gminie Puńsk języka litewskiego używa się zdecydowanie częściej niż polskiego. Jednak i tu sytuacje mogą być różne. Przykładowo, urzędnik gminy, zwłaszcza wyższego szczebla, wykonując swoje obowiązki, w ciągu dnia może odbyć tyle samo rozmów po polsku i po litewsku. Do jego obowiązków należy bowiem utrzymywanie kontaktów z urzędami i instytucjami państwowymi, nadzorowanie projektów międzynarodowych (w tym z partnerami litewskimi) oraz przyjmowanie miejscowych

¹⁷ Opinię o trójjęzyczności młodzieży autorka opiera na dwóch przesłankach: długim okresie nauki języka angielskiego (szkoła podstawowa i średnia; przy czym nauka w liceum jest prowadzona na poziomie rozszerzonym) oraz wynikach egzaminu ósmoklasistów i maturzystów, które we wszystkich szkołach litewskich są lepsze od średniej krajowej. Ponieważ nauka języka angielskiego w ten sposób jest prowadzona od 2000 r., uprawnia to do wysunięcia tezy o znajomości tego języka w całym pokoleniu.

¹⁸ Język rosyjski ze szkoły w jakimś zakresie pamiętają osoby starszego i średniego pokolenia (które uczyły się go przez 8 lat) oraz młodzież (która miała lekcje przez 6 lat). Język niemiecki znają natomiast osoby wyjeżdżające do pracy sezonowej w Niemczech.

¹⁹ Jeszcze w II połowie ubiegłego wieku język polski był kodem wyuczonym, a dzieci z polszczyzną stykały się dopiero w II klasie szkoły podstawowej. Obecnie język ten dzieci przyswajają poprzez środki masowego przekazu, gry lub kontakty z rówieśnikami znacznie wcześniej.

interesantów.²⁰ Może się również zdarzyć, że tutejszy rolnik lub pracownik prywatnej firmy będzie mówił wyłącznie po litewsku przez cały dzień, jeśli nie potrzebuje w danym dniu kontaktować się z firmami czy instytucjami zewnętrznymi. Litewski jest też językiem domowym (o ile rodzina nie jest mieszana), językiem rozmów z sąsiadami, na ulicy, w sklepie, w urzędzie czy w szkole. Do zmiany kodu – na język polski – w powyższych sferach dochodzi jedynie w sytuacji kontaktu z rozmówcą polskojęzycznym.

GWARY LITEWSKIE I ICH PRESTIŻ

Gwary litewskie pogranicza polsko-litewskiego były obiektem badań wielu językoznawców.²¹ Z polskich naukowców wymienić należy przede wszystkim W. Smoczyńskiego [1977] oraz M. Hasiuka [1978], penetrujących teren w latach 70. ubiegłego wieku. O onomastyce tych ziem pisali T. Buch i T. Zdancewicz. Autorami współczesnych prac na temat gwary puńskiej są m.in. D. Roszko i J. Niewulis-Grablunas, a o polsko-litewskich kontaktach językowych pisali N. Birgiel i J. Marcinkiewicz. Badania kompleksowe społeczności litewskiej były prowadzone w 1988 i 1989 roku przez naukowców litewskich. Wzięli w nich udział nie tylko lingwiści, lecz również historycy i etnografowie. Kolejne badania terenowe odbyły się w latach 2014–2016. Tym razem dotyczyły one zjawisk językowych i zagadnień socjolingwistycznych. Na podstawie tych badań powstała obszerna monografia zespołowa *Lietuvių tarmių kaita XXI a. pradžioje: Lenkijos lietuvių šnektos. Kolektyvinė monografija (Rozwój gwar litewskich na początku XXI wieku: litewskie gwary w Polsce, dalej: LLŠXXI)*, której autorkami są: D. Mikulėnienė, A. Leskauskaitė, V. Ragaišienė, L. Geržotaitė, N. Birgelienė. Książka ukazała się w 2016 r. w Wilnie. W opracowaniu są teksty gwarowe i słownik gwary puńskiej.

Ostatnie badania terenowe pozwoliły ustalić stan gwar litewskich na początku XXI w., określić kierunek ich rozwoju, a także dynamikę zachodzących zmian. Uściślono również granice zwartego obszaru litewskojęzycznego. Ciągnie się on w pasie nadgranicznym od wsi Wojponie (lit. Vaiponia, gm. Szypliszki) na północy poprzez Wojciuliszki (lit. Vaičiuliškės), Puńsk (lit. Punkskas), Szlinokiemie (lit. Šlynakiemis), Sejwy

²⁰ Mówiąc o kontaktach w języku litewskim, autorka ma na uwadze zarówno gwarę, jak i regionalną odmianę języka ogólnego. Z bezpośrednich obserwacji wynika, że liczba kontaktów odbywanych w gwarze jest zdecydowanie większa niż w regionalnej odmianie języka ogólnego, ponieważ większość dzwoniących lub odwiedzających urząd stanowią mieszkańcy gminy.

²¹ Przegląd prac na temat gwar litewskich w Polsce najlepiej przedstawia artykuł J. Nevulytė-Grėbliūnienė, 2013, *Lenkijos lietuvių šnektų tyrimų apžvalga*, „Terra Jatwezenorum“ 5, s. 143–157 oraz bibliografia w książce *Lietuvių tarmių kaita XXI a. pradžioje...*, s. 364–386.

(lit. Seivai) i Rejsztokiemie (lit. Raistiniai, gm. Puńsk) na zachodzie aż po Żegary (lit. Žagariai), Ogrodniki (lit. Aradnykai) i Rachelany (lit. Rakelija, gm. Sejny) na południu [LLŠXXI 2016, 347]. Jest to terytorium zasadniczo zbliżone do obszaru litewskojęzycznego opisywanego wcześniej,²² jednak na jego obrzeżach są już wsie z przewagą mieszkańców polskojęzycznych i rodzin mieszanych. Odnotowano postępującą sławizację wsi wcześniej niemal jednolitych pod względem narodowościowym. W niektórych miejscowościach użytkownikami gwary litewskiej są już tylko pojedyncze osoby (np. w Jeglińcu na północy), w innych – po litewsku nie mówi się wcale (np. w Markiszkach i Berżnikach na południu) [LLŠXXI 2016, 348]. Liczba użytkowników obu gwar systematycznie się zmniejsza wskutek wielu czynników demograficznych. Czasem są to również świadome decyzje o zaprzestaniu używania języka litewskiego. Dotyczy to zwłaszcza osób migrujących do miast.

Zespół gwar litewskich w Polsce nie jest jednolity. Stanowi on przedłużenie dialektów litewskich z terytorium Republiki Litewskiej i ma z nimi wiele cech wspólnych. Według obecnie przyjętej klasyfikacji obszar dzieli się na gwary zachodnioaukstałckie, zwane kowieńskimi (obecnie w stadium zaniku), oraz gwary południowoaukstałckie, zwane dzukskimi [LLŠXXI 2016, 100]. Z punktu widzenia centralnych dialektów litewskich są to gwary peryferyjne, a znaczne zróżnicowanie wewnętrzne wskazuje na ich archaiczność [Garšva 2005, 31]. Mimo silnego oddziaływania polszczyzny i innych języków słowiańskich należą one do najlepiej zachowanych tego typu gwar, dlatego są nieraz wskazywane przez lingwistów jako przykład żywotności [LLŠXXI 2016, 23].

Do podstawowych cech obu gwar południowoaukstałckich należą: 1) dzukowanie,²³ tj. wymowa w określonych pozycjach spółgłosek *c*, *dz* (w gwarze sejneńskiej *č*, *dž*²⁴) zamiast ogólnolitewskich *t*, *d'* lub *č*, *dž* (*ciki*, *sėdzi*, *ca*, *medzai*; por. oglit. *tiki* „wierzy”, *sėdi* „siedzi”, *čia* „tutaj”,

²² Zwyczajnie za południową granicę badacze (m.in. W. Smoczyński, M. Hasiuk, K. Garšva, K. Tarka) uznawali wsie Markiszki (lit. Morkiškė) i Podlaski (lit. Paldiskai). Obecnie użytkowników języka litewskiego tam już nie ma.

²³ Dzukowaniem nazywane są dwa zjawiska fonetyczne: 1. zamiana spółgłosek *t*, *d* oraz grup *tv*, *dv* na *c*, *dz* oraz *cv*, *dzv* przed *i*, *y* [= *i* długie], *i*, *ie* (*cik*, *dzygo*, *gaidzi*, *ciek*, *dziena*, *kecvirtas*, *dzyvilika*, por. oglit. *tik* „tylko”, *dygo* „kiełkowało”, *gaidi* „koguta” (B.lp.), *tiek* „tyle”, *diena* „dzień”, *ketvirtas* „czwarty”, *dzyvilika* „dwanaście”), 2. zamiana spółgłosek *č*, *dž* na *c*, *dz* (*svecai*, *dzaugsmas* zam. *svečiai* „goście”, *džiaugsmas* „radość”). Spółgłoski *č*, *dž* są zachowywane w wyrazach przejętych z języka ogólnego (*ačū*, *čulba*; por. oglit. *ačiū*, *čiulba*), w nazwach miejscowości i nazwiskach (*Vaičiuliškės*, *Vilčiauskas*; por. oglit. *Vaičiuliškės*, *Vilčiauskas*). Miękkie *t'*, *d'* występują m.in. w odmianie rzeczowników *é*-tematowych (*bitė* „pszczoła” – D. lmn. *bitiū*, *dėdė* „wujek” – D. lmn. *dėdiū*) oraz formach 1. os. cz. przeszłego – *matiau* „widziałem, widziałam”, *vediau* – „prowadziłem, prowadziłam”.

²⁴ Wymowa miękka cechuje m.in. mieszkańców wsi Ogrodniki, Radziucie, Żegary. Ta cecha zbliża ich mowę do gwar obszaru łódzkiego.

medžiai „drzewa”), 2) depalatalizacja spółgłosek miękkich: *l*, *r*, *s*, *z*, *š*, *ž*, *č*, *dž* (*ladas*, *saule*, *rekc*, *sanas*, *šaši*, *važau*; por. oglit. *ledas* „łód”, *saulė* „słońce”, *rėkti* „krzyczeć”, *senas* „stary”, *šeši* „sześć”, *važiavo* „jechał”) oraz *p*, *b*, *m*, *v*,²⁵ 3) wymowa samogłoski *a* zam. *e* w nagłosie (*ažaras*, *aina*, por. oglit. *ežeras* „jezioro”, *eina* „idzie”), 4) zamiana dawnych samogłosek długich **a*, **ę* na *u*, *i* (*žusi*, *kusc*, *kažku*, *kisc*; por. oglit. *žasi* „geś” (B.lp.), *kasti* „gryźć”, *kažka* „coś” (B.lp.), *kęsti* „cierpieć”), 5) wydłużanie samogłosek krótkich *u*, *i* w połączeniach dyftongicznych (*Pūnckas*, *kūrmis*, *ilgas*, *pīrmās*; por. oglit. *Punskas*, *kurmis* „kret”, *ilgas* „długi”, *pīrmās* „pierwszy”), 6) formy 1. os. lp. trybu przypuszczającego ze spółgłoską *t* (*būtau*, *eitau*; por. oglit. *būčiau* „byłbym, byłabym”, *eičiau* „poszedłbym, poszłabym”), 7) sufiks *-tie* // *-cie* w formach bezokolicznika (*eitie* // *aicie* „iść”, *darytie* // *darycie* „robić”). W zakresie słownictwa zaś sporo zapożyczeń słowiańskich (*skarvada* „patelnia”, *čėsas* „czas”, *svietas* „świat”, *lioduvkė* „lodówka”, *mikrofaliuvkė* „mikrofalówka”, *komūrkė* „komórka”) i niezbyt dużo niemieckich (*stuba* „chałupa, dom”, *bankuchenās* „sękacz”). Na uwagę zasługują niektóre cechy archaiczne, w tym relikty substratu jaćwieskiego – dyftong *ei* zam. oglit. *ie* zachowany w nazwach miejscowych *Seivai*, *Seinai* (w wymowie gwarowej: *Saivai*, *Sainai*), a także sporadycznie notowane mieszanie spółgłosek *s(z)* i *š(ž)* – *panasei*, *uzejau* zam. oglit. *panašiai* „podobnie”, *užėjau* „wstąpiłem, wstąpiłam”. Być może substrat jaćwieski – poza oczywistym oddziaływaniem polszczyzny – miał też wpływ na silną depalatalizację spółgłosek [LLŠXXI 2016, 116–117].

Obserwacje prowadzone w trzech pokoleniach użytkowników wskazują na duże zmiany zachodzące w obu gwarach – puńskiej i sejneńskiej. O tradycyjnych systemach gwarowych obecnie można mówić jedynie w odniesieniu do najstarszego pokolenia. W mowie średniego i młodszego pokolenia dokonało się wiele istotnych zmian. Doszło do zaniku niektórych cech gwarowych, wprowadzono też sporo innowacji pod wpływem polszczyzny oraz litewskiego języka ogólnego. Długotrwały polsko-litewski kontakt językowy u osób średniego i młodszego pokolenia doprowadził do uproszczenia systemu spółgłoskowego. Przykładowo, lekko palatalne w języku litewskim (również w gwarze) spółgłoski *s*, *z* są już artykułowane przez średnie i młodsze pokolenie użytkowników jak środkowojęzykowe *š*, *ž* właściwe dla systemu fonetycznego polszczyzny. Również typowe dla języka litewskiego *ł* przedniojęzykowo-zębowe zostało zastąpione przez zapożyczone z języka sekundarnego *u* (*u* niezgłoskotwórcze). Nie są to zjawiska nowe, notowno je już pod koniec lat 90. ubiegłego stulecia [Birgiel 2002, 139, 142], jednak w zdecydowanie mniejszym nasileniu. Procesy interferencyjne obejmują wszystkie poziomy języka – od fonetycznego aż po składnię i słownictwo. Postępuje również unifikacja

²⁵ K. Garšva wyróżnia trzy etapy depalatalizacji spółgłosek: 1) *l*, *s*, *z*; 2) *š*, *ž*, *č*, *dž*; 3) *p*, *b*, *m*, *v* [Garšva 2005, 263].

obu gwar litewskich. Dzieje się to głównie za sprawą najmłodszego pokolenia, tj. młodzieży z Sejn i okolic kontynuującej naukę w LO w Puńsku. W zetknięciu z silniej reprezentowaną gwarą puńską młodzi ludzie wyzbywają się charakterystycznych cech własnej gwary, w tym tzw. dzukowania miękkiego (tj. wymowy *ć, dź* – *ćiki, śédzi, ća, medźai*), będącego do niedawna podstawowym kryterium podziału na gwarę sejneńską i puńską.²⁶ Przejmując sposób dzukowania większości (dzukowanie twarde), pozbywają się jednej z najbardziej archaicznych cech rodzimej gwary. W wyniku wyzbywania się niektórych cech gwarowych i zastępowania ich formami regionalnymi bądź ogólnolitewskimi kształtuje się nowa odmiana języka, nazywana przez badaczy regiolektem lub (quasi)regiolektem południowoaukrajczym [LLŠXXI 2016, 353].

Samo dzukowanie – jako zjawisko fonetyczne – nadal występuje we wszystkich grupach wiekowych użytkowników obu gwar [Niewulis-Grablunas 2016, 67] i przez wiele osób jest podtrzymywane w sposób świadomy jako cecha sztandarowa polskich Dzuków.²⁷ Badanie stosunku użytkowników do rodzimej gwary (regiolektu) wśród młodzieży szkolnej i akademickiej potwierdziło jej duży prestiż oraz szeroki zakres stosowania. Większość ankietowanych deklarowała używanie gwary w codziennych kontaktach domowych i rówieśniczych [Birgiel 2016, 16].

POLITYKA PAŃSTWA I REGULACJE PRAWNE

Polityka państwa polskiego wobec mniejszości narodowych i etnicznych w ostatnim stuleciu nie była jednolita. Ewoluowała ona od dyskryminacyjno-asymilacyjnej w II Rzeczypospolitej i w pierwszych latach PRL-u [K. Wójcikowska 2013, 4; Barwiński 2013, 317–318] poprzez uznanie ich odrębności kulturowej oraz zezwolenie na ograniczoną (i kontrolowaną²⁸) działalność organizacyjną w latach 1956–1989 aż po ustawowe usankcjonowanie praw mniejszości i ograniczone wsparcie finansowe działalności, służącej zachowaniu i podtrzymaniu poczucia tożsamości narodowej i kulturowej [Barwiński 2013, 318]. Praw mniejszości broni art. 35. Konstytucji RP z 1997 r. oraz wspomniana już *Ustawa*

²⁶ Również wytyczona przez M. Hasiuka izofona dzukowania miękkiego i twardego ulega zatarciu.

²⁷ Por. hasło *Pašnekėkim, parašykim, ale dzūkiškai* (Gadajmy i piszmy, ale po dzuksku) na portalu społecznościowym – Facebook: *Pūncko ir Sainų apylinkių dzūkai*.

²⁸ Działania operacyjne Urzędu Bezpieczeństwa (później Służba Bezpieczeństwa) w odniesieniu do litewskich szkół i pracowników oświaty omawia M. Černelienė [Černelienė 2016, 301–324]. Przedstawiciele mniejszości litewskiej, a zwłaszcza nauczyciele, byli pod szczególnym nadzorem ze względu na niewłaściwą postawę polityczną (w tym na niewstępowanie do PZPR i „nacjonalizm litewski”).

z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym.

Litwini starają się korzystać ze wszystkich stworzonych przez państwo możliwości prawnych i finansowych. Pozyskują środki z dotacji celowych MSWiA na niektóre tytuły prasowe i wydarzenia kulturalne. Z budżetu państwa finansowane są szkoły i podręczniki litewskie. Gmina Puńsk zgodnie z *Ustawą o mniejszościach...* wprowadziła na swoim terytorium nazewnictwo dwujęzyczne.²⁹ Społeczność litewska korzysta również z możliwości rejestracji swoich imion i nazwisk w aktach stanu cywilnego w postaci zgodnej z ortografią języka litewskiego. Czyni to jednak w ograniczonym zakresie, przede wszystkim dlatego, że formy litewskie sprawiają sporo kłopotów technicznych w codziennym użytkowaniu (chodzi o brak właściwych znaków graficznych w programach komputerowych).³⁰

Istniejące regulacje prawne po 15 latach ich funkcjonowania przez organizacje i większość działaczy mniejszości są oceniane pozytywnie. Niestety, opinia społeczna takiej oceny nie podziela. *Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych...* budziła sprzeciw części społeczeństwa polskiego zarówno tuż po jej przyjęciu, jak i po 10 latach funkcjonowania [Łodziński 2019, 140]. Nie należy jednak zapominać, że nawet najlepsze ustawy stanowią prawo tylko wówczas, gdy są przestrzegane. Przestrzeganie ich przez wszystkie strony jest podstawą budowy wzajemnego zaufania – państwa i obywateli.

ZAKOŃCZENIE

Na tle powszechnych tendencji do unifikacji kulturowej mniejszość litewska w Polsce wyróżnia się w sposób pozytywny. Niewielka pod względem liczebności zbiorowość wykazuje dużą odrębność narodową, językową i kulturową. Na Suwalszczyźnie społeczność ta ma charakter autochto-

²⁹ Tablice z polskimi i litewskimi nazwami zostały ustawione w 30 miejscowościach (mieszkańcy 3 sołectw odmówili zgody na nazwy dwujęzyczne). W sierpniu 2011 r. zostały zamalowane wszystkie tablice, natomiast w czerwcu 2014 r. – kilka z nich [Łodziński 2019, 141]. Niestety, sprawców nie wykryto. Aktów wandalizmu było więcej – por. <http://archyvas.punskas.pl/kai-bus-naujos-lentos-vel-uztepliosim/>; <http://archyvas.punskas.pl/ugnimi-ir-teplionemis-%e2%80%93-pries-kitataucius/>

³⁰ O imionach nadawanych dzieciom w gminie Puńsk oraz sposobach ich zapisywania w aktach stanu cywilnego zob. Birgiel 2018. Artykuł zawiera też informacje o przypadkach odmowy wpisania wskazanych antroponomów z użyciem znaków litewskich – por. V. Trainys 2011, *Seinų „Žiburio” mokyklos direktorius A. Vaicekauskas: Vilius, kad tolerancijos dvasia ateityje stipriau skverbis į lenkų sąmonę*, „Lietuvos rytas” 04.10.2011, online: <http://www.lrytas.lt> [dostęp 28.01.2021].

niczny i mieszka na ogół w sposób zwarty. Mimo że są to tereny wiejskie, a główne zajęcie ludności stanowi rolnictwo, jest to jedna z bardziej zorganizowanych i wykształconych grup społecznych. Szkolnictwo w języku ojczystym oraz kultura były i są dla Litwinów priorytetem. Edukację w języku litewskim na poziomie szkoły średniej zapewnia mieszkańcom Liceum Ogólnokształcące im. 11 Marca w Puńsku. Organizacją ruchu amatorskiego i opieką nad licznymi grupami artystycznymi zajmuje się Dom Litewski w Sejnach oraz Dom Kultury Litewskiej w Puńsku. Coraz sprawniej rozwija się działalność zespołów amatorskich w Suwałkach. Za pośrednictwem regionalnych nadawców na terenach przygranicznych Litwini mają możliwość odbierania litewskich audycji radiowych i telewizyjnych, a także dostęp do książek i prasy litewskiej. Wiele z tych form działalności jest dofinansowanych z budżetu państwa polskiego. Mniejszość litewska jest wspomagana również przez rząd Republiki Litewskiej.

Odrębność językowa, duża solidarność społeczna, a także bliskie relacje i współpraca z Litwą (poprzez bezpośrednie sąsiedztwo, wspólne projekty, edukację, pracę oraz związki rodzinne) sprawiają, że mniejszość litewska nie poddaje się łatwo asymilacji. Z dużą determinacją dba o zachowanie swojej tożsamości i kultury, korzystając przy tym z praw przysługujących mniejszościom narodowym i etnicznym.

Mimo swych odrębności mniejszość litewska jako społeczność nie czuje się izolowana. Powszechny bilingwizm umożliwia jej pełne uczestnictwo w życiu kulturalnym, społecznym i politycznym Polski.

Bibliografia

- M. Barwiński, 2013, *Geograficzno-polityczne uwarunkowania sytuacji Ukraińców, Lemków, Białorusinów i Litwinów w Polsce po 1944 roku*, Łódź, online: https://www.researchgate.net/publication/313063863_Geograficzno-polityczne_uwarunkowania_sytuacji_Ukrajncow_Lemkow_Bialorusinow_i_Litwinow_w_Polsce_po_1944_roku [dostęp: 06.04.2021].
- N. Birgiel, 2002, *Procesy interferencyjne w mowie dwujęzycznej społeczności litewskiej z Puńska i okolic na Suwalszczyźnie*, Warszawa–Puńsk.
- N. Birgiel, 2016, *Stosunek młodzieży litewskiej do rodzimej gwary ludowej*, „Prace Bałtytyczne” t. 6, Warszawa, s. 13–25.
- N. Birgiel, 2018, *Imiona nadawane dzieciom w gminie Puńsk w latach 1997–2017*, „Prace Bałtytyczne” t. 7, Warszawa, s. 19–41.
- H. Chałupczak, T. Browarek, 1998, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin.
- A. Chodubski, 2016, *70 lat do różnorodności. Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” t. XIII, s. 395–408.
- M. Černelienė, 2016, *Lenkijos lietuvių švietimas po Antrojo pasaulinio karo*, Punkskas.
- D. Daukšas, 2017, *Lenkijos lietuviai ir Lietuvos lenkai: etniškumo raiška paribyje*, „Terra Jatwezenorum” t. 9, cz. 2, s. 136–147.
- K. Garšva, 2005, *Lietuvių kalbos paribio šnektos (fonologija)*, Vilnius.

- D. Górecki, 2014, *Sytuacja mniejszości litewskiej w Polsce. Stan prawny i jego realizacja*, „Studia Iuridica Lublinensia” nr 22, s. 573–587; online: <http://studiainuridica.umcs.pl> [dostęp: 12.02.2018].
- M. Hasiuk, 1978, *Fonologia litewskiej gwary sejneńskiej*, Poznań.
- A. Katilius, 2013, *Seinų kunigų seminarijos klierikų lituanistinė veikla*, „Metai” nr 3, online: <http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/746-2013-m-nr-03-kovas/7179-algimantas-katilius-seinu-kunigu-seminarijos-klieriku-lituanistine-veikla> [dostęp: 05.02.2021].
- B. Kižienė, 1997, *Suvalkų krašto lietuvių trėmimas 1941 m. ir jų dabartinė padėtis, 1996 m. gruodžio 5–6 d. konferencijos Vilniuje „Suvalkų kraštas ir jo žmonės” medžiaga*, Vilnius, s. 95–96.
- LLŠXXI: *Lietuvių tarmių kaita XXI a. pradžioje: Lenkijos lietuvių šnektos*, 2016, kolektyvinė monografija: D. Mikulėnienė, A. Leskauskaitė, V. Ragaišienė, L. Geržotaitė, N. Birgelienė. Vilnius.
- S. Łodziński, 2019, *Języki mniejszości narodowych w przestrzeni publicznej. Czy zmiana krajobrazu językowego w Polsce?*, „Nauka” 3, s. 125–145, online: <https://journals.pan.pl/dlibra/publication/129248/edition/112795/content/jezyki-mniejszosci-narodowych-w-przestrzeni-publicznej-czy-zmiana-krajobrazu-jezykowego-w-polsce-lodzinski-slawomir?language=pl>
- Ž. Makauskienė, 2013, *Gyvenimas paminklų šešėlyje*, „Aušra”, online: <http://archyvas.punskas.pl/z-makauskiene-gyvenimas-paminklu-seselyje/>.
- J. Nevulytė-Grėbliūnienė, 2013, *Lenkijos lietuvių šnektų tyrimų apžvalga*, „Terra Jatwezenorum” 5, s. 143–157.
- J. Niewulis-Grablunas, 2016, *Zanik litewskich gwar w Polsce – prawda czy fałsz?*, „Prace Bałtystyczne” t. 6, Warszawa, s. 61–73.
- PKL60: *Punsko Kovo 11-osios licejui 60*, 2016, sudarė: A. Krakauskienė, I. Marcinkevičienė, J.S. Paransevičius, D. Šliaužienė, Punskas.
- PP: *Punsko parapija 1597–2017*, 2017, sudarė: S. Birgelis, N. Birgelienė, B. Bobinienė, M. Talutis, Punskas.
- J. Račiuvienė, 2011, *Kovų dėl lietuviškų pamaldų Seinų bazilikoje klausimu*, „Terra Jatwezenorum” 3, s. 381–393.
- D. Roszko, 2015, *Zagadnienia kwantyfikacyjne i modalne w litewskiej gwarze puńskiej (na tle literackich języków polskiego i litewskiego)*, Warszawa.
- M. Sidor, 2012, *Wysiedlenia ludności litewskiej z Suwalszczyzny w latach 1941, 1945–1949, ich przebieg i konsekwencje*, online: <http://www.astn.pl/r2012/sidor.htm> [dostęp: 24.01.2021].
- W. Smoczyński, 1977, *Gwara litewska okolic Puńska*, Kraków.
- M. Sobecki, 1996, *Młodzież białoruska i litewska w polskich liceach*, „Społeczeństwo Otwarte” nr 1, s. 30–33.
- M. Sobecki, 1997, *Funkcja etniczno-kulturowa szkół mniejszości narodowych*, Białystok.
- V. Stravinskienė, 2004, *Lenkijos lietuvių bendruomenė 1944–2000 m.*, Vilnius–Punskas.
- K. Tarka, 1998, *Litwini w Polsce 1944–1997*, Opole.
- Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym* [Dz.U. 2005 nr 17 poz. 141].
- O. Vaznelienė, 2011, *Lietuvių prievartinis iškeldinimas iš Suvalkijos pagal TSRS ir Vokietijos 1941 m. sausio 10 d. susitarimą*, „Terra Jatwezenorum” t. 3, s. 278–283.

- P. Vitkauskas, 2001, *Lietuvių draugijų veikla Punsko ir Seinų krašte 1926–1936 metais*, Punkskas.
- J. Wiśniewski, 1963, *Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX w.* [w:] J. Antoniewicz (red.), *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, t. 1, Białystok, s. 9–222.
- K. Wójcikowska, 2013, *Mniejszość litewska w Polsce*, „Infos” 7 (144), 4, online: http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/33828E831C70DBEBC1257B3C-004C4060/%24file/Infos_144.pdf [dostęp: 01.02.2021].
- K. Wójcikowska-Baniak, 2019, *Rola sieci społecznych w procesie migracji edukacyjnych przedstawicieli mniejszości litewskiej do litewskich i polskich miast* [w:] *Studia BAS studiabas.sejm.gov.pl*, nr 4(60), s. 199–219, online: [http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/1B51F53FE8556CB0C-12585260051F379/\\$file/10%20Katarzyna%20WojcikowskaBaniak.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/1B51F53FE8556CB0C-12585260051F379/$file/10%20Katarzyna%20WojcikowskaBaniak.pdf) [dostęp: 01.02.2021].
- T. Wysocki, 2006, *Osoby niepolskiej narodowości i języka w Polsce w świetle NSP 2002*, „Studia Demograficzne” 2 (150), s. 96–125.
- C. Żołędowski, 1990, *Szkolnictwo litewskie w Polsce*, „Acta Baltico-Slavica” XIX, s. 217–244.
- C. Żołędowski, 1992, *Rozmieszczenie i liczebność mniejszości litewskiej w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego” nr 17, s. 177–186.

The Lithuanian national minority in Poland: language and community

Summary

This paper is dedicated to Lithuanians, one of the smallest national minorities in Poland. It characterises the Lithuanian community, which densely populates the Podlasie region in three clusters (Puńsk, Sejny, Suwałki). The study presents the last century's history of the Lithuanian education and culture, including differences between the Puńsk and Sejny centres. Lithuanians' strong sense of national identity is closely connected with their mother tongue, culture and traditions. The minority's community nature is evidenced by the high prestige and broad scope of use of the native dialect. The functions of the primary and secondary languages are clearly specified by the Lithuanian- or Polish-speaking recipient. The transformations occurring in the Southern Aukštaitian dialect are aimed at unification of the Sejny and Puńsk dialects in younger people's speech and creation of a regiolect. Interference under a strong influence of the Polish language is noticeable at all levels of the primary language.

Keywords: Lithuanian national minority – national identity – Southern Aukštaitian dialect – regiolect.

Trans. Monika Czarnecka